

25. Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. // Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава, 1914. — 294 с.

26. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX — начало XX в. / отв. ред. Э. Д. Днепров. — М.: Педагогика, 1991. — 445 с.

27. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 730, оп. 1, спр. 23, 179 арк.

28. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) / ред. кол.: І. А. Добрянський, В. В. Постолатій — Кіровоград, Кіровоградський інститут регіонального та економіки, 1998. — 143 с.

29. Описание Мошногородищенского имени Ее Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой / сост. под. ред. П. Р. Слезкина. — К.: Тип. Акц. общества печатного и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. — Т. 2. — XX. — 942 с.

30. Постолатій В. В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): дис... к. і. н.: 07.00.01 / Постолатій В. В.; Київський університет ім. Тараса Шевченка. — К., 1996. — 210 с.

31. Витте С. Ю. Избранные воспоминания: 1848–1911 гг. / С. Ю. Витте. — М.: Мысль, 1991. — 720 с.

32. Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). — К.: Тип. Р. К. Лубковского, 1906. — 18 с.

33. Открытие женской торговой школы. — Киевлянин. — 1899. — 11 января. — № 11. — С. 3.

1.4. Формування модерної української інтелігенції та її роль у націотворчих процесах кінця XIX — початку XX ст.

З. І. Зайцева

У результаті наукового інтересу до формування націй склалися певні комплекси досліджень як конкретно-емпіричного, так і теоретичного змісту. Оперуючи різними підходами до розуміння нації, сучасна суспільствознавча наука обґрунтувала наявність двох *ідеальних типів* процесу націотворення. Перший з них сформувався як підсумок аналізу західноєвропейського перебігу націотворення (передусім на прикладі результатів Французької та Американської революцій), наслідком якого вважається форму-

вання політичної (громадянської) нації, тобто соціально-політичного утворення, що існує у межах державних кордонів з відповідними політичними інституціями.

В основі другого типу розуміння націотворення лежить витлумачення нації як виключно історично-спадкової етнічної спільноти, яка у модерну добу майже виключно зусиллями інтелігенції — за відсутністю інших національно свідомих верств — перетворюється на націю. У даному разі нація — це спільнота, що має єдину расово-етнічну природу, відзначається спільністю мови, народної культури та історичної міфології. Вважається, що цей тип націотворення властивий т. зв. неісторичним народам (Гегель) або за більш сучасним визначенням Г. Сетона Вотсона — молодим націям. З огляду на роль інтелігентної верстви у національному самоусвідомленні і самоствердженні народів, що перебували в імперських державах, поняття інтелігенції давно трактується як широка концепція осягнення модернізаційних зрушень у Центрально-Східній Європі та з'ясування націоформуючих процесів у цьому регіоні.

Варто наголосити, що націотворення є тривалим історичним процесом. Навіть у старих націй процес формування національної ідентичності і національної самосвідомості «був повільним і неясним» [1, с. 516]. Процес формування будь-якої нації складається з безлічі якісно різних історичних подій, віддалених одна від однієї у часі, більшість з яких не містить у собі наступні та ніби наперед сплановані події, що ведуть до однієї мети — утворення певної «етнічно чистої» нації. Це стосується також постання української нації, яке відбувалося у тісному контакті з іноетнічними політичними одиницями та народами. Переважну більшість часу українські землі та населення були інкорпоровані до іноземних політичних систем (Велике князівство литовське, Річ Посполита, Російська та Австро-Угорська імперії). Відсутність неперервної тяглості державності та втрата її живої традиції призвели до того, що український народ раз у раз позбавлявся еліт в економічній й культурній, а відтак і політичній сферах. «Історична еволюція українського народу, — пояснював М. Грушевський, — зложилася так, що всяка інша інтелігенція мусіла сецесійонувати (*відгалужуватися* — 3. 3.) і далі від тих народних мас, позбавлених державних, культурних і національних традицій...» [2, с. 115]. Як історик, публіцист і громадський діяч Грушевський не скидав з рахунку привабливості для немалої частини української інтелігенції російської культури і державності, так само як і в західноукраїнському випадку — габсбурзького імпер-

ського аналога, що підтверджується австрофільством провідних галицьких і буковинських політиків, постулатів якого вони дотримувалися аж до краху монархії у листопаді 1918 р.

Формування національно свідомої провідної верстви та політичної еліти в умовах бездержавності, територіальної розмежованості державним кордоном і периферійності в межах імперських конструктів було вкрай ускладненим процесом. Водночас ці чинники, та на додаток характер економічних відносини у системі «центр-периферія», на думку сучасних теоретиків расово-національних питань, завжди стимулювали в минулому і стимулюють його у сучасному глобалізованому світі. «У певному сенсі, — відзначає французький філософ Етьєн Балібар, — будь-яка сучасна «нація» є продуктом колонізації: вона завжди була певною мірою колонізатором або колонізованою, а інколи поєднувала і те, й інше» [3, с. 106].

Процес українського націотворення неможливо концептуалізувати без з'ясування у ньому ролі й місця інтелігенції, яка у суспільно значимій якості з'являється у пізньомодерну добу кінця XIX — початку XX ст. Приблизно остання декада XIX ст. у сумі разом з першим десятиліттям XX ст. — попри календарний розрив — у європейській історіографії трактуються як суцільний і однорідний період за перебігом політичних і соціокультурних процесів. XIX ст. ніби затягнулося в часі й отримало назву *довгого століття*, кінець якому поклала Перша світова війна. Німецька історіографія позначає цей період терміном *Jahrhundertwende* (поворот століть). Загальноживаним є також французька формула *fin de siècle* (кінець століття), яка розмежовує різні епохи європейської історії.

В українській історіографії даний період також визнається гомогенним, проте він довго не мав «сильної» (у сенсі загальновибраної) оригінальної назви, як це характерно для позначення інших періодів історії українського суспільства, приміром, Гетьманщини. Частіше його називали черговим етапом національного відродження. Однак термін *відродження* досить умовний, має різні пласти й інколи зводиться до наукової метафори. Конвенційна компонента його використання забезпечує його традиційну присутність у науковому дискурсі. Проте через утертість і відірваність від первісного контексту вживання він має слабкий інформативний потенціал і в кожному окремому випадку потребує додаткових пояснень. До того ж, відомо, що відродити можна те, що колись було, між тим як зміст зазначеного періоду української історії складала нові, креативного характеру культур-

ні, політичні, та стійкі соціальні (на кшталт модерної інтелігенції) утворення, які вже тоді ставали предметом наукової рефлексії та дискусій.

Термін модерний, відображаючи ідею нового (*модо* — сучасний, недавній), в українському випадку видається більш вартісним із пізнавальних потенцій, ніж термін *відродження*, оскільки орієнтує на прикметні обриси історичної доби, яка для українців була пов'язана з ширшим соціальним освоєнням інтелектуальних практик, набуттям нового соціокультурного досвіду, функціонуванням новостворених наукових, видавничих, мистецьких інституцій, тобто творенням національного пласту *високої* культури¹. Крім того, поняття модерності фіксує усвідомлення національною інтелігенцією виняткової експресії історичного моменту, нагальну необхідність прискорити зрушення у структурі національної культури, домогтися посилення у ній інтелектуально-раціональної, професійно організованої діяльності, свідомої розбудови національно-культурного життя з перспективою державної самостійності.

Погляд на проблему українського націотворення кризь призму динаміки загальноєвропейських соціокультурних змін підважує стереотип про українську модерність як суто літературно-поетичний феномен, між тим як він мав відому політичну компоненту, зокрема створення політичних партій, електоральну участь українців у суспільному житті, домагання демократизації політичних систем імперій. Видатний український історик І. Лисяк-Рудницький, відомий історіософськими підходами до різних проблем української історії, цілком слушно охарактеризував зазначений відрізок історичного часу як модерністичний. Іншим разом учений, з огляду на роль інтелігенції у цей час, трактує його як інтелігентську добу [4, с. 363]. Справді, в історичній свідомості українства рубіж XIX—XX ст. асоціюється з низкою видатних і відомих широкому загалу громадських, політичних, культурно-освітніх діячів, видатних учених, більшості з яких довелося незабаром включитись у практику державного будівництва.

Висунення інтелігенції як соціального фронтира українського суспільства не було якимось виключним явищем. Усі тогочасні т. зв. неісторичні народи, що втратили свою державність і перебували у складі імперій, розбудовувалися як нації у час модерні-

---

¹ Висока культура — термін, який циркулював в епоху модернізму для означення дихотомії: елітарна («висока») і народна («низова») культура. Творці високої культури об'єктом впливу мають народ, суспільство у цілому.

зайнятого штурму переважно інтелектуальними й організаційними зусиллями інтелігенції. Вона скрізь поставала як соціальний феномен цивілізаційного характеру. На відміну від формування пролетаріату і буржуазії, яке відбувалося на основі природно-органічного включення людей у соціальні умови відносин власності й поділу праці, формування інтелігенції залежало ще й від самоусвідомлення, акту власного вибору. Її представники, маючи ширший культурно-освітній багаж, розглядали суспільство не з позицій специфічних станових інтересів дворянства, духовенства, буржуазії, селянства чи пересічного городянина, а трактували його як цілісність. Новизна інтелігенції на новому історичному етапі полягала в намаганні кардинально трансформувати тогочасні суспільно-політичні та економічні відносини.

Залишаючи за дужками все ще практиковані в українській історіографії звичні посилання на творчість російського письменника 1860-х рр. П. Д. Боборикіна щодо введення саме ним у лексику терміна *інтелігенція*, зазначимо, що досягнення і з'ясування її завдань і суспільної ролі опрацьовувалося у різних культурах, зокрема у польськомовному дискурсі (К. Лібельт, Г. Каменьський, Е. Дембовський). Приміром, Кароль Лібельт¹ у 1848 р. опублікував у захопленій прусською армією Познані книгу «Про любов до Вітчизни», у якій обґрунтовував особливу відповідальність «інтелекту нації (*intelligencji narodu*) за долю поневоленої країни. Під сукупним «інтелектом нації» розумілися діячі, котрі отримали європейську освіту, мали морально-політичний вплив у науці, освіті, церкві, промисловості. На них покладалася відповідальність за самозбереження і національне звільнення поляків, розділених імперськими кордонами.

Діяльність української інтелігенції впродовж останніх десятиліть привертала увагу істориків (Н. Шип, Г. Касьянов, Г. Коляда). Проте за нашими спостереженнями проблема її генези та деякі важливі аспекти ідейно-політичної, культурно-конфесійної та макropolitичної ідентичності залишаються недостатньо тематизованими. Для ліквідації цієї прогалини важливо розширити джерельну базу досліджень. Адже інтелігенція як жодна інша суспільна верства є саморефлектуючою і кожне її покоління залишає по собі великий пласт текстів, включаючи публіцистику, листуван-

---

¹ Польський громадський діяч, філософ-месіаніст, учасник польського повстання 1830—1831 років, член Познанського національного комітету, який виступив за підготовку загального польського повстання. У 1846 р. арештований, звільнений у результаті Березневого повстання 1848 р. в Пруссії. Сформулював «десять заповідей слов'янської філософії» як філософії дії.

ня, спогади, наукові праці. Залучення ширшого комплексу джерел дозволяє, на нашу думку, точніше окреслити образ інтелігенції, стилістику та спрямування її діяльності. Крім того, дослідження української інтелігенції ще й досі ведеться переважно у регіональних зрізах підросійської України без використання порівняльної методики, врахування того факту, що з кінця XIX ст. в українській історії мали місце спроби консолідувати загальнонаціональні зусилля українських діячів.

Насамперед важливо з'ясувати особливості формування модерної української інтелігенції у двох імперіях. Відомо, що українська спільнота у Східній Галичині тривалий час складалася з духовенства та селянства («попа та хлопа»). Починаючи з 1890-х рр., соціальна структура ускладнюється завдяки появі власне інтелігенції, якою може вважатися, на нашу думку, виключно світська інтелігенція.

«Інтелігенція є homo novus в нашій житті» зазначав В. Стефанік наприкінці XIX ст. [5, с. 323]. Новизна полягала у тому, що у Галичині й Буковині поряд із постатями у «реверендах» (духовенством) на національному поприщі з'являються «люди у сурдутах», тобто світська інтелігенція з її особливими соціокультурними потребами, прагненнями та політичними можливостями. По збігу першого десятиліття XX ст. галицький публіцист Л. Цегельський, характеризуючи галицько-український народ, констатував, що він усе ще «...окрім хлопа та всякої інтелігенції, яка підтримує у народі неперервність історичної традиції, політичної думки», інших верств не має [6, с. 389]. Показовим є використання автором предикату «всяка» до слова «інтелігенція», що фіксувало соціальну присутність представників різних світських професій. Звідки ж узялася ця інтелігенція?

Австрійські реформи 1860–70-х рр., які стосувалися освіти і національних відносин, розширили потребу в кадрах світської градації. Австрійське міністерство освіти і культів наполягало — попри спротив польської професури, яка десятки років чинила опір унаслідок чого україномовні кафедри лишалися вакантними, якщо їх не вдавалося заповнити етнічними поляками, — на підготовці україномовних фахівців переважно для юридичної сфери. За важливості цього чинника зростання кількості українців у Галичині, що здобули вищу освіту, залишається неповною. Варто додати, що воно припадає на час, коли у Галичині почав відчуватися брак вільних парафій для випускників теологічного факультету Львівського університету. Тому юнаки — вихідці з родин

духовенства чи заможного селянства, що було рідкісним явищем, дедалі частіше обирали світську освіту та відповідний фах.

Однаке це зовсім не означало, що нова інтелігенція автоматично включалася у громадську діяльність. Щоб її вести, треба мати незалежне матеріальне становище, чого могли досягти представники т. зв. вільних професій. І. Франко пояснював М. Драгоманову перспективи громадської діяльності так: у Галичині «...людей на становищах (матеріально забезпечених. — З. З.) мало, а [і] дуже мало на незалежних становищах. Польська суспільність багатша від руської, а й вона не може досі спромогтися на зорганізовану партію демократичну через те, що в ній брак людей на незалежних становищах. У нашій партійці таких людей (здецидованих) круглим числом 4: два адвокати і два журналіста — Павлик і Франко. Наша молодь ще й досі йде переважно у попи (становище про око незалежне, а на ділі ж дуже залежне). В педагоги — становище просто рабське, або в урядники». Письменник і журналіст О. Маковей «зійшов на гімназійного професора» і скінчив з громадською діяльністю [7, с. 358–359]. Як уже зазначалося, ситуація наприкінці 1890-х рр. дещо змінилася, особливо у зв'язку з перетворенням Товариства імені Шевченка на наукове, де знайшлася праця І. Франку, М. Павлику, В. Гнатюку та іншим діячам українського руху в Галичині.

У зв'язку з ширшим виходом світської інтелігенції на ниву громадської діяльності, соціальною активністю селянства, урізноманітненням його політичних орієнтацій питома вага участі греко-католицького духовенства у політичній діяльності поступово знижувалася. В умовах партійно-політичного плюралізму початку ХХ ст. у Галичині навіть з'явилися ознаки конкуренції за вплив на маси між духовенством і світською інтелігенцією. У просякнутій духом консерватизму і клерикалізму Галичині світська інтелігенція, особливо з огляду на діяльність І. Франка, М. Павлика, Терлецького та почасти в зв'язку з приїздом до Львова М. Грушевського, викликала негативні ремінісценції.

У Східній Україні зміни мали дещо інший характер і виявлялися у переході молодшого покоління національних діячів від ідеології українофільства до національно-політизованого українства. Тут homo novus-ом був представник модерної інтелігенції — опонент українофілу. З цього приводу Леся Українка писала М. Драгоманову: «Ми відкинули назву «українофіли», а зветься просто українці, бо ми такими єємо, окрім всякого «фільства» і з цього «просто українці», бо «для нас, “молодих українців”», починається нова епоха національної самосвідомості [8, с. 86]. От-

же, змінюється рівень самоусвідомлення: не «українофільство», а поняття «нація» стає визначальним у розумінні власної національної ідентичності. Численні публіцистичні есе маніфестували розрив молодшої генерації діячів з українофільством як романтичним явищем, оберненим обличчям до минулого. Аматорський підхід до історичного минулого, захоплення етнографією та фольклором мало переформатуватися у науково-академічні дослідження.

Не вдаючись до тривіальних визначень інтелігенції, зазначимо, що як соціальний прошарок, який утримує себе коштом т. зв. розумової праці, у російських переписах населення не фіксувався. Найбільш інформативний перепис 1897 р. фіксував лише категорії професій і галузі та сфери зайнятості, але не соціальний статус. За його результатами в Україні налічувалося приблизно 24 тис. осіб із вищою освітою та приблизно 17 тис. із середньою спеціальною, тобто 41 тисяча «дипломованих інтелігентів», що складало майже 0,2 % працюючих. Серед російського населення України цей показник становив 5 %. З урахуванням осіб, зайнятих в управлінсько-бюрократичній сфері, юстиції та ін., чисельність представників інтелектуальної праці збільшується за підрахунками історика Г. Касьянова, до 125,8 тис. осіб, що становило відносно загального числа населення 0,5 %. Частка інтелігенції, зосередженої в Україні, була досить високою. Тут працювало 22,7 % усіх учителів імперії, 19 % медичних працівників, 22,5 % адвокатів і нотаріусів, 13,6 % діячів науки, літератури, мистецтва [9, с. 22]. Водночас за іншими підрахунками прошарок власне національної української інтелігенції не перевищував 15 тис. осіб [10, с. 176]. Євген Чикаленко вважав, що «свідомих діячів» української справи не більше двох тисяч, та й то «не всі так дисципліновані, щоб цілком віддаватися національній справі» [11, с. 158].

Зростання чисельності національно свідомої інтелігенції могло йти шляхом розвитку системи середньої і вищої освіти та науки, однак у підросійській Україні не було навіть початкової української освіти. З 1906 р. на громадських засадах у Києві діяло «Українське наукове товариство», яке започаткувало наукові періодичні видання з гуманітарних і природничих наук українською мовою.

Щоб з'явилися інтелігенти як будівничі нації окрім етнічних традицій та накопиченої протягом століть культурної спадщини потрібен запас новітніх культурно-освітніх ресурсів, насамперед наукових, академічного стандарту історичних знань, літератури, мистецьких творів, усього того що, на відміну від народної се-

лянської культури може конкурувати з інонаціональними домінуючими впливами.

Реконструюючи інтелігентський чинник націотворення, варто, на нашу думку, *по-перше*, відрізнити інтелектуалів від ширших кіл інтелігенції, як це доречно роблять услід за Максом Вебером англомовні дослідники національної проблематики. Інтелектуали складають значно меншу, елітну частку представників розумової праці, їх чисельність обмежується одиницями. До того ж вони, як правило, не прагнуть ставати практичними діячами, здобувати політичні пости.

По-друге, не припустимо спрощувати ситуацію, однозначно оцінюючи настрої української інтелігенції як свідомої своєї місії. Так, у більшості українських інтелігентів В. Стефаник убачав «кар'єровичів і заробкєвичів» — людей, які переймалися проблемами особистого добробуту, позбавлених національних інтересів. Зрозуміло, що крім байдужої до громадських справ частини інтелігенції із середовища першого покоління світської українсько-русинської інтелігенції сформувалася група громадських діячів, які обіймали високе соціальне становище. Більшість із них була добре матеріально забезпеченою. Здобувши університетську освіту, вони спочатку боролися, хто з більшим, хто з меншим успіхом, за посади у професійній сфері (С. Смаль-Стоцький, Є. Олесницький, О. Барвінський, І. Франко, М. Зобків, К. Левицький, К. Студинський, О. Колесса, С. Рудницький, С. Томашевський, С. Дністрянський, М. Кордуба, З. Кузеля та ін.). Сюди ж можна додати низку практикуючих юристів. Загалом офіційний запит на дипломованих україномовних юристів модифікувався, окрім іншого, у т. зв. адвокатський період українського національного руху у Галичині. Якщо спочатку боротьба велася за кілька професорських вакансій у Львівському і Чернівецькому університетах та державних посад в адміністративних установах Галичини і Буковини, що також мала характер міжнаціонального протистояння, то на початку ХХ ст. завдяки розгорнутій політичній агітації у національні конфлікти було втягнуто селянство, відбувалася політизація молоді.

«Квазі-інтелігенцією» іменували публіцисти, зокрема Дмитро Донцов, пересічну східноукраїнську інтелігенцію за орієнтацію на російську мову і культуру. З відстані часу ці категоричні репліки Стефаніка і Донцова можна трактувати як публіцистично-експресивну стимуляцію національно-патріотичних інтересів і зацікавлень. Водночас вони ілюструють реальні аспекти тодішньої національної екзистенції.

Переважна більшість українських інтелектуалів гуртувалася навколо навчальних закладів, особливо імперських університетів, працювала у редакціях наукових видань і газет, створювала наукові товариства (НТШ у Львові та УНТ у Києві), літературні, видавничі та мистецькі спілки. Особлива роль у кристалізації національної свідомості належала історикам, а з-посеред них насамперед М. Грушевському. Він відмежував українську історію від російської та польської, створив цілісний національний наратив.

Як катализатор націотворчих процесів українська інтелігенція пройшла певний шлях радикалізації свого світогляду, яка відбувалася не без зміни поколінь наприкінці XIX ст. «В останніх десятиліттях XIX віку, — писав І. Франко у 1910 р., — на підмогу, а по части на зміну давнішим діячам вийшла нова генерація робітників і вкинула в ту прірву велику працю, велику силу гарячого запалу і твердої віри в будущину в нашій національній життю та рівночасно прочистила повітря, проложила не в однім напрямку нові стежки. Вона розбудила пристрасті там, де вперед була байдужість і рутина, оживила пульс народного життя. Се був запас свіжих сил, який віднайшла в собі наша нація в хвилі тяжкого пригноблення. Я називаю ту генерацію, тих людей, що своєю працею збудували той замітний ступінь, який визначається у нас між роком 1880 і 1900, «Молодою Україною» [12, с. 9]. В одному з листів уже не молодий Франко зазначив: «Молода Україна» — це я». Така констатація цілком кореспондується зі спостереженнями М. Драгоманова, який, між іншим, тлумачив львівським студентам, що слово *молода* у назвах «Молода Італія», «Молода Німеччина» у Європі означає *нова*, і під цією назвою виступали і молоді, і старі — Мадзіні, Гарібальді та ін., через те вони і перемогли [13, с. 236].

На східноукраїнських теренах приблизно з 1890-х рр. і до початку Першої світової війни також діяло два покоління інтелігенції. Розділяла їх не так вікова межа, як радше різниця у проєктованих способах розв'язання національної проблеми. Старше покоління критично реагувало на розрив «молодих» з традицією, усталеною народницькою тематикою мистецької і літературної творчості, традиційними темами українознавчих досліджень, іншим розумінням співвідношення «нового і старого». Схильність до партійно-політичної диференціації й окремішності, відкритих суспільно-політичних акцій трактувалася старшим (українофільським) поколінням, яке на початку XX ст. у своїй масі вже відходило від активної громадської діяльності, як загроза цілісності

національного руху і національної культури. Проте насправді йшов процес її осучаснення, вивершення і загалом розбудови — за тодішньою європейською термінологією — «високої» культури (на противагу «низькій» — селянській, народній) поряд із політизацією національного руху.

Формування національно свідомої інтелігенції ускладнювалося «розмитістю» меж практично усіх нетитульних національних інтелігенцій у державах імперського типу, високою рухливістю їх мовної, культурної, а відтак і національної ідентичності. У Росії, а надто в Австро-Угорщині кристалізація української національно свідомої інтелігенції відбувалася у зоні зустрічі різних культур та етносів. Можна погодитися з узагальненими — стосовно формування ідейного багажу української інтелігенції — висновками Оксани Забужко, що «перші три покоління нової української інтелігенції, кінчаючи Франковим, необхідно були — мусили бути! — вихованцями або російської, як київські «громадівці», або ж західноєвропейської, передусім німецької культури. Третього — сиріч української культури з повною структурою, спроможної продукувати інтелігенцію на своєму власному ґрунті, було просто не дано, — однаке це не заважало їм зберігати, сповідуючи як свідоме переконання, національну ідентичність...» [14, с. 20—21, 26].

На нашу думку формування новітньої української інтелігенції здійснювалося у лоні ширшої, ніж визначає Забужко, мультикультурності. Процес її становлення розгортався не лише у межах українсько-російської та німецько-української взаємодії. Не менш важливими були й інші — українсько-румунські й особливо українсько-польські стосунки та взаємозв'язки. У їх контексті спостерігався як відплив, так і приплив інтелектуальних сил в українське русло, відбувався обмін ідеями та запозиченнями, а інколи і діями. Чимало інтелектуалів українському національному рухові дала т. зв. польська меншина Правобережної України, серед яких такі інтелектуали, як В. Антонович та В. Липинський. До української інтелектуальної когорти з певними застереженнями можна віднести М. Сумцова, М. Петрова, О. Шахматова, В. Перетца, А. Кримського, які не були етнічними українцями. Цілком зрозуміло, що галицькі і буковинські не лише політичні діячі, а й представники культурної еліти українства й серед них найперша величина — Іван Франко — були інтегровані у загальноавстрійські процеси. Зокрема Франко так щільно й органічно, що деякі франкознавці стверджують, начебто він не завжди виступав виключно у рамках української національної іден-

тичності, усвідомлюючи себе також і остеррайхером, тобто австрійцем. Загалом національна ідентичність еліт в імперіях рухлива, ситуативна, і зберегти її тоді, як і визначити нині — річ проблематична.

Не варто нехтувати тим, що самоідентифікація інтелектуальної еліти відбувалася у категоріях тогочасних адміністративно-політичних реалій, а професурі та іншим висококваліфікованим фахівцям важливо було дотримуватися також корпоративної ідентичності. Тому цілком природно, що імперський синдром був властивий багатьом представникам інтелігенції східно- та західноукраїнського українських теренів. Слушним є зауваження М. Шкандрія, що ідентичність східноукраїнських інтелектуалів часто була «увібрана в російську ідентичність» [15, с. 266]. Не дивно, що наголошування на українській ідентичності навіть у видатних діячів національного руху поєднувалося з лояльністю до Російської імперії, позитивним ставленням до збереження її територіальної цілості. Ця тенденція спостерігалася навіть у кризові для Росії моменти, якими були польське повстання 1863 р., події 1914 і 1917 рр. Аналогічну позицію мали чільні галицькі діячі відносно Австрійської держави.

Реконструюючи процес формування української національно свідомої інтелігенції не варто ігнорувати, як це робиться більшістю дослідників, значення культурного трансферу, який мав місце в умовах щільного контакту супротивних національних ідеологій і рухів. Найперше, йдеться про польсько-українські стосунки і взаємовпливи. Вони були історично тривалими і територіально локалізувалися також за межами Галичини, крім Правобережжя певний час включали ще й Харків і Київ у пору заснування тут університетів.

Полемічно загострений характер польсько-українських взаємодій не заважав діяти складному механізму впливів, обмінів, запозичень. Польська ідеологія та накопичений досвід національно-культурного будівництва («праця біля основ», практика розгортання численних освітніх інституцій, інші акції у душі польського позитивізму, що мали на меті зберегти культурну єдність і національну автентичність народу, який, так само як і українці, був поділений між різними державами і лише засобами культури міг зберігати національну ідентичність) бралися до уваги і сприймалися українськими інтелектуалами й транслиювалися на ширшу громадськість. Однак не варто скидати з рахунку, що культурні взаємовпливи завжди щільно прилягають до політичних і соціально-економічних процесів, піднятися над якими у випадку українсько-польських відносин

одна сторона була не у змозі, інша — противилася. Польсько-українські відносини це не відносини між рівними. Вектор культурної взаємодії українців і поляків визначався синдромом історичного «володіння», який для українців і поляків створював напередодні I світової війни напружену ситуацію.

Безумовно, що польська нація мала переваги, які на час останньої третини XIX ст. визначалися не лише врядуванням польської еліти у краї, а й вагомішими результатами секуляризації польської культури, її більшою інституційною структурованістю та професіоналізацією, що у соціальному аспекті підтверджувалося кількістю інтелігенції (3 %) на всіх польських землях. Тому не дивно, що вдруге могла повторитися масова полонізація українців Східної Галичини, цього разу уже без фізичного насилля, а завдяки привабливості можливостей, які відкривала польська горожансько-світська культура, середня і вища освіта, якої у розвинутому вигляді українська спільнота не мала. «Засоби денационалізації тепер не мають прикмет, які б відштовхували народ», — зазначав львівський публіцист А. Ніковський. Якщо полонізація епохи середньовіччя з її виразними формами войовничого католицизму створювала почуття небезпеки, потребу в енергійній відсічі, то «тепер національний організм просякають повільно й методично елементи розкладу, легко і непомітно грим перемальовує обличчя на інший зразок, а ми все ще маємо тільки статичну енергію нашого народу і кінетичну — нечисленної інтелігенції» [16, с. 182]. Асиміляційний тиск у містах був сильніший, ніж у провінційних, переважно сільських населених пунктах на периферії. Про «засмокування» українців поляками свідчать такі дані: частка українців у Львові за мовною ознакою була меншою (9,5 %), ніж за приналежністю до греко-католицького віросповідання (18,3 %). Різниця між двома показниками хоча й меншою мірою, спостерігалася також в інших галицьких містах (у Тернополі відповідні показники становили 25,9 % — 27,1 %; Станіславові (тепер Івано-Франківськ) 14,5 % — 19,6 %; у Коломиї 16,5—19,5) свідчить про малу частку українського населення у містах та про тривкість асиміляційних процесів [17, с. 189].

На різних історичних етапах польська культура виконувала роль своєрідного подразника й часом навіть вагомшого за російську, вона кидала виклик інтелектуальним силам українства на предмет його життєздатності. Склалися різні ситуації, множилися широкий спектр настроїв і реакцій: від полонофільства до москвофільства за тривкості традиційного австрофільства на всіх західноукраїнських теренах.

У соціокультурному досвіді української інтелігенції рубежу століть оцінка «свого» й «чужого», традиційно-автохтонного і вселенського набувала дилемного характеру. Дискусії навколо допустимості запозичень включали питання, яку літературу має читати, а яку обминати увагою український інтелігент, на які ідеї та зразки повинні орієнтуватися українські публіцисти. Так, Д. Донцов у брошурі «Модерне москвофільство», виданій у 1913 р. в Києві, різко критикував українську інтелігенцію за те, що вона, на його думку, ніяк не в змозі позбутися загрозливого впливу російської культури, особливо літератури, що призвело до поширення у підросійській Україні «модерного москвофільства». Відгукуючись на різкі пасажі Д. Донцова, оглядач літератури з національних проблем у «Літературно-науковому віснику» М. Залізняка, очевидно, з огляду на стан україномовного друку, зауважував: «...добре би виглядав той український інтелігент і велику би суспільну вартість він мав, якби вся його умова (*інтелектуальна культура*), вся його освіта були взяті виключно з українських книжок». Підтримуючи критичні настанови Донцова, він радив вибірково ставитися до творів західноєвропейської культури і не рекомендувати всенімецькі глупства увазі українських читачів, навчитися й тут «відділяти добре зерно від полови й не радити своїм землякам замість хліба камінь» [18, с. 365; 371]. Автор «Модерного москвофільства» нерозбірливо рекомендував українцям читати тих німецьких авторів, які пропагують імперські ідеї. Залізняк висловив слушну думку, що справа «користати з інших культур» не така легка, як могло би здаватися на перший погляд, і зарадити українській ситуації може збагачення власними силами своєї національної культури з урахуванням світових здобутків, націоналізація освіти й суспільного життя в Україні.

С. Петлюра також визнав тему брошури Донцова актуальною, однак від публічного виступу утримався. У приватному листі до автора він не погоджувався з категоричним твердженням про негативний вплив російської культури на українську суспільність і особливо інтелігенцію: «думаю, що для даного моменту в розвитку українства вплив російської культури є єдино можливий засіб розвинути національну нашу культуру, бо безпосередніх доріг до Європи в нас мало, що дороги ці скидаються більше на вузькі доріжки, а тих, хто повів би маси народні сими доріжками, так замало... що Ваші desiderata (побажання. — 3. 3.) щодо здійснення сього та переведення в життя залишається на довгий час *rium desiderium*» (благочестивими бажаннями) [19, с. 191].

Дефіцит розвинутої української культури усвідомлював ряд діячів національного руху рубежу ХІХ—ХХ століть. Цікаві роздуми з цього приводу містить публіцистика інших авторів, тема присутня також у листуванні О. Маковея, О. Кобилянської, В. Стефаника та ін. Соціально присутня національна інтелігенція, крім засобів для фізичного виживання потребувала ще й адекватної духовної підтримки, широких інтелектуальних контактів. Їх гальмувала у межах національного простору офіційна заборона ввезення україномовних видань у підросійську Україну, а з 1905 р. встановлення високого митного збору за ввезення книг з австрійської Галичини [20, с. 191—192]. Доступу до світових надбань і культурних цінностей заважала заборона перекладати українською мовою класиків європейської літератури і науки. Цю складну проблему системно й усебічно аналізував у серії публіцистичних статей М. Грушевський. Він часто живив терміни «інтелігентська культура», «висока культура», «повнота національної культури», «повнота національно-культурного життя». Водночас учений багато зробив для практичної розбудови національних інституцій у сфері науки, преси, видавничої справи, ініціював організацію кількох виставок образотворчого мистецтва у Львові та ін. [21]. За кілька років до дискусії 1913 р. Грушевський не раз спонукав інтелігенцію до продуктивної культурної праці з тим, щоб «держати національну культуру на висоті загальнолюдського поступу» [22, с. 313]. Такі настанови були дуже актуальними, оскільки це був час, коли європейська культура в усіх національних іпостасях виявилася утягненою у вихор, здавалося, нескінченного оновлення. Культурне піднесення передвоєнної пори набуло високого й у кожному національному випадку своєрідного розвитку. Воно ввійшло в історію під знаком німецького *югендштиллю*, російського *срібного віку*, віденського *сецесіону* у мистецтві й ширше — *інтелектуальної епохи* в Австрійській імперії. Загальна й несподівана трансформація ідей і цінностей супроводжувалася критичним переосмисленням культурних традицій і новими проривами в інтелектуальній сфері. В атмосфері загального національно-культурного піднесення заклик українських інтелектуалів не консервувати різні пережитки та застарілі стереотипи під маркою національної культури був вельми актуальним.

Реалістично оцінюючи ситуацію в частині України, підвладній Росії, де не було україномовної системи освіти, обмаль газет і видавництва, загалом бракувало культурних ресурсів та свідомої публіки, Грушевський був певен, що за тодішніх обставин

тут неможливо розвинути «інтелігентську національну культуру». Відгукуючись на дискусію навколо українського правопису та стандартизації літературної мови¹, М. Грушевський та І. Франко вважали, що заради української соборності та національного універсалізму необхідно побороти тенденцію ігнорування і відкидання як непридатного для східноукраїнського суспільства набутий тут культурний досвід. Лише за тісних зв'язків з галицькими національними інституціями (українськими кафедрами Львівського університету, НТШ, видавничою спілкою та ін.), слушно на той час наголошував публіцист, підросійське українство матиме «вищу, інтелігентську національну культуру» [23, с. 123, 124].

Без атрибутів високої культури неможливо сформувати національну свідомість, скристалізувати модерну націю. За кілька років до початку війни у Галичині знову піднімалося питання про надання Науковому товариству ім. Шевченка статусу Української академії наук, нового рівня сягнула боротьба за відкриття окремого українського університету у Львові, а не в Коломиї, як пропонували польські можновладці [24—25].

Для східноукраїнського терену така планка засягів і вимог була нереалістичною. Тут, найперше, йшлося про долання в інтелігентському середовищі провансальського типу національної свідомості, якому властиве заспокоєння на факті існування белетристики та театру. Український п'ємонтизм як синонім політичного етапу національного руху з його державотворчими, а точніше, на той час — автономістсько-федералістськими аспіраціями, — передбачав активізацію національного руху, участь у спільній боротьбі з іншими народами імперії за національне звільнення. Українське питання у ході революції 1905 р. було виведене за рамки «загальнорусської» нації. Існування осібної української нації було підтверджено позицією Петербурзької академії наук, яка своїм меморандумом визнала право українців отримувати освіту рідною мовою. Це було заслугою кількох учених-філологів.

Водночас у роки революції 1905—1907 рр. традиційне гасло української автономії українськими інтелектуалами було переформатовано у контексті права на національне самовизначення та конституціоналізм. Український рух концептуально був поставлений на інший ґрунт. Від руху за вище місце у всеросійській ет-

---

¹ І. Нечуй-Левицький у 1907 р. і Б. Грінченко в 1908 р. публічно протестували проти ширення полонізмів та запровадження правопису Є. Желіховського у східноукраїнському друці, зокрема в газеті «Рада», ЛНВ, виданнях УНТ.

нічній ієрархії він еволюціонував до боротьби, яка відкидала будь-яку ієрархію націй і народів узагалі і ставила за мету реорганізувати імперію за національним принципом з наданням національно-територіальної автономії неросійським народам без огляду на вигадану імперськими бюрократами та консервативними публіцистами їх «незрілість».

Якщо місія інтелектуалів полягала у розробці проектів націотворення, обґрунтуванні конструктів національної свідомості, інституцій високої культури, політичних практик і тактик, то ширші кола інтелігенції, особливо ті, що працювали у сільській місцевості, свої зусилля спрямовували на формування національної свідомості селянства, яке у всіх регіонах двох імперій було соціальною базою української нації. Саме народ у сенсі «селянської маси» для теоретиків українського руху виступав джерелом легітимності програми українського націотворення. За відсутності національної буржуазії як соціально помітної верстви селянство складало український демос, «єдину нашу національну силу, наш національний капітал» [23, с. 126].

Перш ніж вести розмову про конкретні кроки інтелігенції назустріч селянству, доречно привернути увагу до поняття «селянська нація», яке широко використовується стосовно українців у вітчизняній історичній літературі. Питання, наскільки воно є евристичним у науковому сенсі та чи коректним в етичному аспекті, йшлося на форумі «Незручний клас» у модернізаційних проектах», організованому редакцією журналу «Україна модерна» за участю відомих дослідників селянської історії А. Граціозі, Д. Бовуа, Ю. Присяжнюка, О. Михайлюка, А. Заярнюка та ін. Зокрема, А. Граціозі нагадав про генеалогію терміна: «категорія є більш делікатніший, менш різкий варіант гегелівських неісторичних (тобто «бездержавних») народів. Цей концепт образливий, вважає він, оскільки в ньому звучать поблажливі нотки, проте за умови належного розуміння, вельми продуктивний» [26, с. 10].

Усвідомлення українським селянством своєї національної приналежності не варто трактувати як результат прямолінійного й однобокого поширення інтелігенцією національної ідеології серед сільського населення. Тривалий успіх був там і тоді, коли національна агітація включала соціальні й економічні інтереси селян. Відомо, що селянську масу здебільшого цікавили соціальні питання, і вони довго трималися осторонь від національних ідей. За браком освіти, специфікою виробництва над світоглядом селянина тяжіла передовсім «влада землі». Спільність інтересів і тісне спілкування на їх основі пояснюють факт існування у селач

Східної Галичини спільних польсько-українських гуртків. У цих т. зв. «кулках» молодий І. Франко намагався пропагувати свій соціалізм, тобто з'єднувати сільський пролетаріат без огляду на їх етнічну відмінність.

Оминаючи відомі конкретно-історичні обставини супровідного характеру, зазначимо, що зв'язок між селянською і національною ідентичностями налагоджувався по обидва боки російсько-австрійського кордону з певними відмінностями і не так просто, як це представлено у популярних виданнях. Стосовно Східної Галичини — традиційно йдеться про вплив греко-католицького духовенства, який у східноукраїнському середовищі початку ХХ ст. асоціювався, не без іронії, з т. зв. парафіяльщиною. У пізньомодерну добу доступ до селянських мас *Русько-українській радикальній партії* (РУРП), що сформувався у радикальному інтелектуальному середовищі навколо газети, заснованої І. Франком у 1890¹ р, перекирили саме греко-католицькі парохі. У своєму складі мав селян *Католицький русько-народний союз* (КРНС), створений 1896 р. консерватором О. Барвінським за підтримки греко-католицької ієрархії. Ослаблення КРНС призвело до його реорганізації і створення навесні 1911 року *Християнської суспільної партії*. Активну діяльність у селянському середовищі проводили товариства москвофільського спрямування. *Українська націонал-демократична партія* (УНДП), створена у 1899 р., уникала дебатів навколо гострих соціальних питань, проте її ініціативи стосовно утворення національних фінансово-економічних асоціацій мали успіх у місті та селі як національно спрямовані акції.

Світська інтелігенція Галичини і Буковини суттєво урізноманітнила комунікаційні стосунки із селом через партії та товариства. Численні видання національно-культурного і виробничо-економічного характеру, сільськогосподарські товариства, торговельні і кредитні спілки, читальні ангажували селянство до політичних справ. Національна радикалізація селянської молоді відбувалася шляхом залучення до спортивних товариств. Молодіжні товариства *Січ* і *Сокіл* брали активну участь у передвиборній боротьбі до австрійського парламенту, галицького сейму та буковинського ландтагу, певну роль відіграли у сільськогоспо-

---

¹ РУРП була створена першою з-поміж усіх, як українських так і польських і єврейських політичних партій, що діяли у Галичині до Першої світової війни / Дет. див.: Біндер Г. Перспективи дослідження історії партій в австрійській Галичині // Україна модерна. — Ч. 8. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um8/Retsenziji/3-ZARUBA%20Viktor.htm> Дата доступу: 2.XII.2013

дарських страйках початку ХХ ст. [27]. У більшості сіл одночасно функціонували читальня, товариство «Сільський господар», спортивне товариство та кооперативні структури, очолювані енергійними активістами національного руху. Націоналізація свідомості селян ішла через втягнення у політичні процеси та завдяки формальному визнанню конституційних прав русинів (рутенів) як окремої нації. Термін «українець» в імперії офіційно був уведений у діловодство і політичну лексику урядовців лише з початком I світової війни, хоча УНДП домагалася цього значно раніше.

На східноукраїнських теренах дистанція між інтелігенцією і селянством соціально й ментально була значно більшою, ніж у Східній Галичині. Тут в етнічно однорідному селянському масиві не було нагальної потреби сприймати світ у національних категоріях. З-поміж іншого цьому перешкоджала спорідненість російської та української мов і належність двох етносів до православної церкви, яка тісно пов'язана з царською автократією. Надії на поліпшення умов життя і господарювання асоціювалися з «царем-батюшкою». Будь-яка критика була злочином не лише в очах можновладців — так думала й абсолютна більшість селян.

Східноукраїнське селянство у своїй масі затрималося у полоні психологічних непорозумінь і стереотипів відчуженого сприйняття інтелігенції. Неосвічені люди без належної поваги ставилися до її праці, вважаючи представників інтелігенції неробами. Ці рудименти традиційного, аграрного суспільства дещо ламалися з упровадженням земств, діяльність у яких відкривала можливість для ліберальних діячів і представників лівих поглядів безпосередніх контактів із селянами, однак вони строго регламентувалися.

Відсутність закладів з українською мовою викладання, як тоді вважалося, ускладнювала національну агітацію на селі. Проте найголовніше, на нашу думку, було те, що й сама сільська інтелігенція не могла виявляти значиму національно спрямовану активність через відсутність у державі політичних свобод, необхідних для легальної діяльності національних організацій. Винятком був період революції 1905—1907 рр. та короткочасне існування у деяких місцевостях *Просвіт* і партійної преси, адресованої селянству. Щотижнева популярна газета *Село*, заснована М. Грушевським і редагована ним, існувала недовго — з вересня 1909 по лютий 1911 р. і була закрита із цензурним формулюванням — через пропаганду ідей «українського сепаратизма».

Як свідчать промови селянських депутатів у перших двох Думах, кількість яких у кожній з них сягала по 30 осіб, їх основною

вимогою було проведення радикальної земельної реформи, однак депутати від інтелігенції і дворянства не підтримали цю ідею. Формулювання українських національних вимог брали на себе інші депутати, однак занадто обережно. Подолати дистанцію між інтелігенцією і частиною селянства вдалося радикально налаштованим українським есерам. Біднішому селянству імпонували їхні соціалістичні та анархічні ідеї, що підтвердилося у 1917—1920-х рр.

Частина дослідників, які аналізують проблему «із селян у націю», у слабкому охопленні шкільною освітою селянства вбачають певний позитив для збереження їх як субстрату нації. Д. Бовуа розмірковує: «Надмірна млявість процесу народження національної свідомості зазвичай пояснюється тим, що рівень освіти був жахливо низьким, але, з другого боку, якщо звернути увагу на те, що школи могли тільки поширювати знання російською, польською чи німецькою, можемо вважати, що саме браком шкіл і пояснюється збереження та побутування української мови. Відсталість селянства врятувала його від асиміляції панівними економічно і політично силами» [26, с. 25]. Такою самою була позиція Б. Грінченка й інших українських публіцистів, які закликали селян ігнорувати початкову російську школу. Реалістично, без упереджень, окреслюючи роль церкви для консервації селянського світогляду, Д. Бовуа цілком слушно констатує, що православна та уніатська церкви, тримаючи селянство в руках, навчали його пасивності та послуху перед сильними світу цього, становили собою ніби цемент, який забезпечував когерентність сільського світу з його скарбами цінностей, однак формували упередження щодо іншого, ширшого світу [26].

Загалом українській інтелігенції тільки в австрійській Галичині вдалося створити перед Першою світовою війною тривкі організаційні та комунікаційні структури, що вели до поширення національних ідей по селах і сприяли національному самоусвідомленню цісарсько-королівських русинів. У Росії це вдалося тільки частково, незважаючи на мобілізацію українських селян у революціях 1905 та 1917 р.

На початку ХХ ст. певні перспективи національного самоусвідомлення українського селянства, більшою мірою на Наддніпрянщині відкривала модернізація та сезонне залучення селян до праці у промисловості у містах і робітничих селищах. Однак це явище мало спорадичний характер, й у розвинутій якості повертає проблему націотворення в інший ракурс висвітлення, а саме: місто та українська нація.

Отже, формування української модерної нації не було реалізацією буржуазного проекту, як це було характерно для т. зв. старих націй. На етапі індустріальної модернізації нечисленна українська буржуазія, за винятком невеликої кількості національно свідомих меценатів, виявляла байдужість до українських справ. Націотворчі функції перебрала на себе інтелігенція. Вона стала одноосібним генератором національного руху. На рубежі XIX—XX ст. свідомо своєї націотворчої місії українська інтелігенція започатковувала нові галузі та інститути національної культури і науки, а також продукувала політичні концепції і структури.

Інтелігенція кожної національної спільноти зазвичай уніфікує, раціоналізує і культивує ознаки, риси і фетиші національної ідентичності, яка сягає історичних і територіально-географічних витоків. У соборницькому аспекті українська інтелігенція мала обмежені можливості для широкої і відкритої діяльності через роз'єднаність державними кордонами. Цілісність українських територій могла бути досягнута за умови включення у дію вагомого загальноєвропейського чинника, яким став початок Першої світової війни та крах двох монархій під її кінець.

Література

1. *Сетон-Вотсон Г.* Старі й нові нації / Сетон-Вотсон Г. // Націоналізм. Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 515—520.

2. *Грушевський М. С.* Твори: у 50 т. Серія: Суспільно-політичні твори (1894—1907) / Грушевський М. С. — Л.: Світ, 2002. — Т. 1: Українсько-руське літературне відроджене в історичнім розвою українсько-руського народу. — С. 111—116.

3. *Балибар Э.* Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Балибар Э., Валлерстайн И. / пер. с фр. под. ред. О. Никифорова и П. Хицкого. — М.: Логос, 2004. — 288 с.

4. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. — К.: Основи, 1994. — 573 с.

5. *Стефаник В.* Твори / В. Стефаник. — К.: Дніпро, 1964. — С. 323—324.

6. *Цегельський Л.* З Австрійської України. Галицьке москвофільство в останній його фазі / Цегельський Л. // Літературно науковий вістник. — 1910. — Т. 50. — С. 389—406.

7. Листування І. Франка і М. Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового Товариства ім. Шевченка і Українського національного музею у Львові // Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. — К.: ВУАН, 1928. — Т. 1. — 508 с.

8. Українка Леся. Зібр. тв.: у 12 т. / Леся Українка. — К.: Наукова думка, 1978. — Т. 10: Листи (1876—1897). — 542 с.
9. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть / Г. Касьянов. — К.: Либідь, 1993. — 314 с.
10. Сарбей В. Г. Україна крізь віки / В. Г. Сарбей. — К.: Вид. дім Альтернативи. 1999. — Т. 9: Національне відродження України. — 336 с.
11. Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917) / Є. Чикаленко. — Л.: Червона калина, 1931. — 496 с.
12. Франко І. Молода Україна / Іван Франко. — Л.: НТШ, 1910. — Част. перша. Провідні ідеї й епізоди. — 103 с.
13. Варварцев М. М. Джузеппе Мадзіні, мадзинізм і Україна: Монографія / М. М. Варварцев. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. — 304 с.
14. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. — К.: Основа, 1993. — 126 с.
15. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / М. В. Шкандрій / пер. з англ. П. Тарашук. — К.: Факт, 2004. — 496 с.
16. Ніковський А. Українська література в 1912 р. / Ніковський А. // Літературно науковий вістник — 1913. — Т. 61. — С. 170—188.
17. Біндер Г. Місто, урбанізація та націотворення в Україні / Біндер Г. // Україна. Процеси націотворення / упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. — К.: К.І.С, 2011. — 416 с.
18. Залізник М. Про «модерне москвофільство» (3 приводу брошури Донцова «Модерне москвофільство». — К. 1913) / Залізник М. // Літературно науковий вістник. — 1913. — Т. 64. — С. 360—371.
19. Петлюра С. Листи до Дмитра Донцова // Симон Петлюра: Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1979. — Т. 2. — 627 с.
20. Зайцева З. І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX — початок XX ст.: монографія / З. І. Зайцева. — К.: КНЕУ, 2006. — 368 с.
21. Зайцева З. І. Український живопис у контексті націотворчого процесу кінця XIX — початку XX ст.: постаті митців, виставки, творчі стилі / Зайцева З. І. // Сумська старовина. — 2008. — № XXV. — С. 215—228.
22. Грушевський М. С. Твори у 50 т. Серія: Суспільно-політичні твори (1907—1914) / М. С. Грушевський. — Л.: Світ, 2005. — Т. 2: З нашого культурного життя. — С. 306—316.
23. Грушевський М. С. Твори у 50 т. Серія: Суспільно-політичні твори (1907—1914) / М. С. Грушевський. — Л.: Світ, 2005. — Т. 2: На українські теми. З новорічних думок. — С. 115—126.
24. Лейн В. Гюго. Дати на службі націй: польсько-українська дискусія кінця XIX — початку XX ст. навколо дати заснування університету у Львові / Лейн В. Гюго // Україна модерна. — 1999. — № 2—3 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/6-LEIN%20Victor%20Hugo. Htm>

25. *Зайцева З.* Проблема українського університету у Львові: публіцистичний вимір (1899—1914 рр.) / Зайцева З. // *Історичний журнал*. — 2009. — № 2. — С. 71—82.

26. Форум «Незручний клас у модернізаційних проектах» // *Україна модерна*. — 2010. — № 17. — С. 9—44.

27. *Гуйванюк М. Р.* Січковий рух у Галичині і Буковині (1900—1914 рр.) / М. Р. Гуйванюк. — Чернівці: Зелена Буковина, 2009. — 254 с.

1.5. Національне питання в програмах українських партій наприкінці XIX ст. — у першій чверті XX ст.

Л. П. Могильний

Перша чверть XX ст. характеризується політичним пробудженням української нації. Одним із його проявів стала поява політичних партій різного спрямування та укладення ними політичних програм. Кожна з них, приймаючи свої програмні документи, намагалася знайти вихід із політичного становища, у якому перебувала українська нація, накреслити план дій, конкретні кроки у напрямі соціального і національного визволення.

Кінець XIX — початок XX ст. ознаменувалися значним пожвавленням суспільно-політичного руху в Україні. Яскравим виявом цього стало утворення в Австро-Угорщині та Російській імперії українських партій. Їх спектр був досить широким і включав різні напрями: революційно-радикальний, ліберально-демократичний, національно-радикальний тощо. Прихильність до цих напрямів чи поєднання їх у політичному русі зазнавали певної еволюції й зумовлювали наявність різних політичних партійних установок, шляхів, методів, засобів досягнення програмних завдань. Українські партії в Росії й Австро-Угорщині діяли в неоднакових умовах. Проте всі вони відповідно до своєї ідейно-політичної спрямованості обґрунтовували та обстоювали національні, політичні та соціально-економічні вимоги, були втягнуті в орбіту найважливіших суспільних процесів і подій, пропонували широкий діапазон способів і шляхів розв'язання найбільш актуальних тогочасних проблем.

Соціально-економічна модернізація політичного життя, розвиток радикально-демократичної політичної думки, створення перших національно-політичних організацій — усі ці основні фак-